

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Autumn 2025, No. 63

An Exegetical Analysis of the Examples of the Unseen in the Phrase “Ḥāfīzātun lil-Ghayb” in Qur’ān 4:34 and Its Relation to the Preservation of Divine Obligations by Humans

Farideh Amini¹ \ Fatemeh Taghikhany²

1. Assistant Professor, Department of Qur’ān and Hadith Studies, Alzahra University, Tehran, Iran.
famini@alzahra.ac.ir
2. M.A. in Qur’ān and Hadith Studies, Alzahra University, Tehran, Iran (Corresponding Author).
fatemehtaghikhany@gmail.com

Abstract Info

Article Type:

Research Article

Date of received:

2025/04/20

Date of modified:

2025/07/27

Date of accepted:

2025/09/02

Abstract

Verse 34 of Sūrat al-Nisā’ is among the most delicate Qur’ānic verses addressing social and familial relations and has consistently attracted the attention of exegetes. One of its key expressions is the phrase “ḥāfīzātun lil-ghayb” (“guarding in the unseen”), which delineates a particular responsibility for women. This study aims to clarify the meaning of *ghayb* in this verse and to explicate the scope of the responsibilities derived from it for women. The research employs a descriptive–analytical method based on an examination of classical and contemporary exegetical sources and the interpretive views of early and later Qur’ānic commentators. The findings indicate that *ḥifẓ al-ghayb* in this verse refers primarily to women’s ethical and religious duties during the absence of their husbands. Most exegetes interpret *ghayb* as encompassing chastity, observance of divine boundaries, protection of property, safeguarding marital rights, care for children, and preservation of family secrets. Adherence to these principles plays a significant role in strengthening marital relationships and diminishing psychological and social harms within the family institution. From a religious perspective, such commitment constitutes a divine obligation with both individual and social functions. While the verse points to the mutual duties of men and women, it particularly underscores the pivotal role of women in preserving the family structure—the cornerstone of social well-being. This perspective aligns with the justice-oriented approach of Islamic culture. Examples like: preserving chastity, observing the divine limits and safeguarding the secrets of family have Quranic affirmations; whereas traditional interpretations emphasize these concrete obligations, some feminist-leaning readings understand the phrase not as expressing mere obedience, but rather as highlighting the moral and spiritual virtues of righteous women.

Keywords

Interpretation of Qur’ān 4:34; Commentary of *Ḥāfīzātun lil-Ghayb*; Examples of the Unseen; Divine Obligations of Women; Commentary of Quran.

Cite this article:

Amini, Farideh & Fatemeh Taghikhany (2025). An Exegetical Analysis of the Examples of the Unseen in the Phrase “Ḥāfīzātun lil-Ghayb” in Qur’ān 4:34 and Its Relation to the Preservation of Divine Obligations by Humans. *Scientific Journal Commentary Studies*. 16 (3). 143-166. DOI: 10.22034/16.63.5

DOI:

<https://doi.org/10.22034/16.63.5>

Publisher:

Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

The expression *ḥāfiẓātun lil-ghayb* in verse 34 of Sūrat al-Nisā' is among the Qur'ānic concepts that directly address women's roles and responsibilities within the family system. A precise understanding of this expression contributes to a clearer perception of women's position in the Islamic family structure and the dynamics of intra-familial human relationships. This study seeks to elucidate the meaning of *ghayb* in this verse and to identify its concrete examples.

Clarifying the notion of *ḥifẓ al-ghayb* is particularly important because it specifies what women are expected to safeguard and reveals the ethical, social, and doctrinal dimensions of this guardianship. Accordingly, the present research addresses two central questions: First, what is the intended meaning of the Qur'ānic expression *ḥāfiẓātun lil-ghayb*? And second, is this expression exclusively directed at women, or does it embody a broader and more universal human perspective?

This verse has previously attracted significant scholarly attention. Works such as *The System of Women's Rights in Islam* by Morteza Motahhari and the article "An Examination of the Evolution of the Interpretation of Qur'ān 4:34" by Ali Ma'muri and Zahra Khosh-Sokhan Mozaffar have addressed related themes. However, the present study focuses directly and analytically on the phrase *ḥāfiẓātun lil-ghayb* in order to offer a more precise and applicable interpretation.

Methodology

To examine the phrase *ḥāfiẓātun lil-ghayb* in Qur'ān 4:34, the study first, analyzes the Qur'ānic usages of the roots *ḥ-f-ẓ* (to preserve) and *gh-y-b* (the unseen). Subsequently, using a descriptive-analytical approach, exegetical works about it, from the first to the fifteenth centuries AH-by both Shi'i and Sunni scholars employing diverse interpretive methodologies-are systematically reviewed.

Since the principal aim of the research is to identify the type and nature of *ghayb* intended in this verse, the primary focus remains on the conceptualization of *ghayb* and the exegetes' views concerning its instances are categorized into distinct thematic groups. Finally, these examples are compared with other Qur'ānic verses that employ derivatives of the root *ḥ-f-ẓ* in order to assess their coherence and grounding within the broader Qur'ānic framework.

Discussion

The phrase *ḥāfiẓātun lil-ghayb* in verse 34 of Sūrat al-Nisā' refers to women's duties during the absence of their husbands. According to this verse, both men and women are obligated-by virtue of divine guardianship-to protect each other's rights. An examination of more than two hundred exegetical sources representing diverse interpretive approaches reveals that the instances of *ghayb* in this verse can be classified into six major categories: safeguarding spouses' rights (208 caese), preservation of chastity (176 caese), protection of husbands' property (129 caese), observance of divine limits (92 caese), preservation of family secrets (63 caese), and protection of household members (30 caese).

By observing divine boundaries-such as chastity-women protect property, secrets, children, and the rights of their husbands. Consequently, the observance of marital rights is elevated from a purely human commitment to a divine covenant. On the individual level, women function as the emotional and moral nucleus of the family, fostering

tranquility for their spouses and cultivating trust and fidelity in marital relations which in the societal level, this dynamic results in social stability and reduces betrayal and infidelity.

From a gender-sensitive reading, the verse affirms equal and reciprocal social responsibility within the family system. Similar examples of *ghayb* in derivative root of *hifẓ* appear across other Qur'ānic verses, such as safeguarding chastity, fulfilling trusts, and upholding covenants, which are first emphasized at the individual level and then extended to the social realm-all falling under the category of adherence to divine limits. Thus, righteous women are portrayed as guardians of the unseen and of their spouses' rights under the canopy of divine law, contributing to their moral and spiritual elevation.

Conclusion

The findings of this study demonstrate that the concept of *hifẓ al-ghayb* in Qur'ān 4:34 primarily concerns women's ethical and religious responsibilities during their husbands' absence. The majority of exegetes understand *ghayb* to include chastity, observance of divine boundaries, protection of property, safeguarding of marital rights, care for children, and preservation of family secrets. Women's adherence to ethical and legal principles plays a crucial role in strengthening marital bonds and mitigating psychological and social harms within the family structure.

From a religious perspective, such commitment constitutes a divine obligation with individual and social implications. While the verse emphasizes the mutual duties of men and women, it particularly highlights women's pivotal role in preserving the family structure-the foundation of social health. This approach aligns with the justice-oriented ethos of Islamic culture. The cited referents-such as chastity, observance of divine limits, and protection of family secrets-are firmly grounded in Qur'ānic teachings. Meanwhile, some proponents of woman-centered or feminist readings do not interpret the phrase as implying mere obedience to husbands; instead, they regard it as an expression of the moral and spiritual virtues of righteous women.

References

A) Books

- *The Holy Qur'an*.
- 'Abd al-Bāqī, Muḥammad Fu'ād (1986). *Al-Mu'jam al-Mufahras li-Alfāz al-Qur'ān al-Karīm (the Indexed Dictionary for the Words of Noble Quran)*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Abū Zahrah, Muḥammad (2016). *Zahrat al-Tafasīr (the Blossom of the Exegeses)*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Āl-e-Ghāzī, 'Abd al-Qādir (1961). *Bayān al-Ma'ānī (the Expression of the Meanings)*. Damascus: Maṭba'at al-Taraqqī. [In Arabic]
- 'Āmilī, Ibrāhīm (1981). *Tafsīr 'Āmilī (Commentary of 'Ameli)*. Tehran: Ṣadūq Bookstore. [In Persian]
- Amīn Iṣfahānī, Noṣrat-Begum (2010). *Makhzan al-'Irfān fī Tafsīr al-Qur'ān (the Repository of Mysticism in the Exegesis of Quran)*. Isfahan: Gol-bahār. [In Persian]
- Anṣāriyān, Ḥusayn (2005). *Jelveh-hay-e Rahmat-e Elahi (Manifestations of Divine Mercy)*. Qom: Dār al-'Irfān. [In Persian]

- Ashkewarī, Muḥammad b. ‘Alī (1994). *Tafsīr-e Sharīf-e Lāhijī (the Commentary of Sharīf-e Lahiji)*. Tehran: Daftar-e Nashr-e Dād. [In Arabic]
- Āyatollāhī, Zahra & Amīr-Ḥusayn Bānkī-Pūr Fard (2018). *Danesh-e Khanevadeh wa Jam’iat (Knowledge of Family and Population)*. Qom: Daftar-e Nashr-e Ma‘āref. [In Persian]
- Balāghī, Muḥammad Jawād (2009). *The Favours of the Beneficent in the Commentary of Quran (Ālā’ al-Raḥmān fī Tafsīr al-Qur’ān)*. Qom: Wijdānī. [In Arabic]
- Balkhī, Muqātil b. Sulaymān (2002). *Tafsīr Muqātil b. Sulaymān (the Commentary of Muqātil b. Sulaymān)*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Center for Qur’anic Culture and Sciences (1993). *Dayerat-ol-Ma’aref-e Qoran-e Karim (Encyclopedia of the Holy Qur’an)*. Qom: Bustān-e Ketāb. [In Persian]
- Collective of Authors (1993). *Majmu’eh Maqqalaeh-ha wa Sokhanrani-haye avvalin Kongre-ye Bozorgdasht-e Banu-ye Mojtahed-e Seyyedeh Nosrat Amin (Collections of Papers and Lectures at the First Congress Honoring Lady Mujtahidah Sayyidah Noşrat Amīn)*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Dāmighānī, Ḥusayn b. Muḥammad (1995). *Al-Wujūh wa al-Nazā’ir li-alfāz Kitāb Allāh al-‘Azīz (the Aspects and the Simitudes for the Words of Allah’s Noble Book)*. Cairo: Iḥyā’ al-Turāth al-Islāmī. [In Arabic]
- Daruzah, Muḥammad ‘Izzat (2000). *Al-Tafsīr al-Ḥadīth: Tartīb al-Suwar Hasab al-Nozul (the Modern Exegesis: Arrangement of the Sūrahs According to Revelation)*. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. [In Arabic]
- Emāmī, ‘Abd al-Nabī (2010). *Farhang-e Qur’ān: Akhlāq-e Ḥamīdah (the Culture of Quran: Praiseworthy Ethics)*. Qom: Maṭbū‘āt-e Dīnī. [In Persian]
- Farāhidī, Khalīl b. Aḥmad (1988). *Kitāb al-‘Ayn (the Book of al-‘Ayn)*. Qom: Hijrat. [In Arabic]
- Firūzābādī, Muḥammad b. Ya‘qūb (2005). *Al-Qāmūs al-Muḥīṭ (the Comprehensive Dictionary)*. Beirut: Mu’assasat al-Risālah. [In Arabic]
- Hāshimī Rafsanjānī, Akbar et al. (2007). *Tafsīr-e Rāhnamā: Raweshi Now dar Eraeh Mafahim-e Mowzu’at-e Qoraan (the Guide Exegesis: A New Method for Presenting Thematic Concepts of Qur’an)*. Qom: Bustān-e Ketāb. [In Persian]
- Ibn Abī Ḥātim, ‘Abd al-Raḥmān b. Muḥammad (1998). *Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm (the Commentary of the Great Quran)*. Riyadh: Maktabat Nazār Muṣṭafā al-Bāz. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. ‘Alī (1992). *Man Lā Yaḥduruhu al-Faqīh (Who does not Have a jurist at his Present)*. Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
- Ibn Fāris, Aḥmad (1983). *Mu’jam Maqāyīs al-Lughah (the Dictionary of the Criteria of the Words)*. Qom: Maktab al-A‘lām al-Islāmī. [In Arabic]
- Ibn Manzūr, Muḥammad b. Mukarram (1993). *Lisān al-‘Arab (the Arab Language)*. Beirut: Dār al-Fikr & Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Jurjānī, ‘Abd al-Qāhir b. ‘Abd al-Raḥmān (2009). *Dorj al-Durar fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm (the Stages of the Pearls in the Commentary of the Great Quran)*. Amman: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya‘qūb (2008). *Al-Kāfi (the Sufficient)*. Qom: Dār al-Ḥadīth. [In Arabic]

- Makārem Shīrāzī, Nāṣer et al. (1992). *Tafsīr-e Namūneh (the Exemplary Commentary)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- Māturīdī, Muḥammad b. Muḥammad (2005). *Ta'wīlāt Ahl al-Sunnah (the Interpretations of the People of Sunnah)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Meybodī, Aḥmad b. Muḥammad (1992). *Kashf al-Asrār wa 'Uddat al-Abrār (the Discover of the Secrets and the Mmeans of Rightious)*. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Moṣṭafavī, Ḥasan (1989). *Al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm (the Research in the Words of the Noble Quran)*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic]
- Motāhharī, Mortazā (1996). *Moqaddame-ei bar Jahan-bini-ye Eslami (An Introduction to the Islamic Worldview)*. Tehran: Ṣadrā. [In Persian]
- Motāhharī, Mortazā (2917). *Nezam-e Hoquq-e Zan dar Eam (The Legal System of Women in Islam)*. Tehran: Ṣadrā. [In Persian]
- Mūsavī Sabzavārī, 'Abd al-A'lā (1988). *Mawāhib al-Rahmān fī Tafsīr al-Qur'ān (the Gifts of the Beneficent in the Commentary of Quran)*. Najaf: Office of Grand Ayatollah al-Sabzavārī. [In Arabic]
- Mūsavī-Rād Lāhījī, Sayyid Ḥusayn (1998). *Pedar, Madar, Mara Khub Tarbiat Kon "Vizhe Pesaran" (Father and Mother, Raise Me Well (For Boys))*. Qom: Entesharat-e Imam-shenasi wa Athar-ol-Hojjah. [In Persian]
- Qarashī Bonābī, Sayyid 'Alī-Akbar (1996). *Tafsīr Aḥsan al-Ḥadīth (the Best Saying Commentary)*. Tehran: Bonyād-e Be'that. [In Persian]
- Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad (1991). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān (the Vocabulary Words of Quran)*. Beirut & Damascus: Dār al-Qalam & al-Dār al-Shāmiyyah. [In Arabic]
- Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad b. 'Umar (1999). *Al-Tafsīr al-Kabīr / Maḥāṭib al-Ghayb (the Great Exegesis/ the Keys of the Unseen)*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Shāh 'Abd al-'Azīmī, Ḥusayn (1984). *Tafsīr-e Ithnā 'Asharī (the Commentary of Twelvers)*. Tehran: Mīqāt. [In Persian]
- Sharafī, Muḥammad-Rezā (2009). *Khanevadeh-ye Mota'adel "Anatomy-e Khanevadeh" (The Balanced Family (Anatomy of the Family))*. Tehran: Anjoman-e Awliyā' wa Murabbiyān. [In Persian]
- Shawkanī, Muḥammad (1993). *Fath al-Qadīr (the Victory of the Most Powerful)*. Damascus: Dār Ibn Kathīr. [In Arabic]
- Shaybānī, Muḥammad b. Ḥasan (1992). *Nahj al-Bayān 'an Kashf Ma'ānī al-Qur'ān (the Way of the Expression from Discovering the Meanings of Quran)*. Qom: al-Hādī. [In Arabic]
- Subḥānī, Ja'far (2018). *Elahiat wa Ma'aref-e Eslami dar Sad-o Bist Dars (Islamic Theology and Doctrines in One Hundred and Twenty Lessons)*. Qom: Tawḥīd. [In Persian]
- Sultān 'Alī-Shāh, Sultān Muḥammad b. Ḥaydar (1987). *Bayān al-Sa'ādah fī Maqāmāt al-'Ibādah (the Expression of the Prosperity in the States of Worship)*. Beirut: Mu'assasat al-'Alamī. [In Arabic]
- Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr (1991). *Jāmi' al-Bayān fī Ta'wīl Āy al-Qur'ān (the*

Comprehensive Expression in the Interpretation of the Verses of Quran). Beirut: Dār al-Maʿrifah. [In Arabic]

- Ṭabāṭabāʾī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn (1969). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qurʾān (the Criterion in the Commentary of the Quran)*. Beirut: Muʿassasat al-Aʿlamī. [In Arabic]
- Ṭabrisī, Faḍl b. Ḥasan (1991). *Tafsīr Jawāmiʿ al-Jāmiʿ (the Commentary of Comprehensive ones of Comprehensive)*. Qom: Markaz-e Modiriyat-e Ḥawzah-ye ʿIlmiyyah-ye Qom. [In Arabic]
- Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn b. Muḥammad (1996). *Majmaʿ al-Baḥrayn wa Maṭlaʿ al-Nīrayn (the Gathering Place of two Seas and Appearing Place of two Illuminators)*. Tehran: Murtaḍawī. [In Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan (1960). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qurʾān (the Explanation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Dār Ihyaʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]
- Wadud, Amina (2014). *Qoran wa Zan (Qurʾan and Woman)*. Translated by Aʿzam Pūyā & Maʿšūmeh Āgāhī. Tehran: Ḥikmat. [In Persian]
- Zamakhsharī, Maḥmūd b. ʿUmar (1986). *Al-Kashshāf ʿan Haqāʾiq Ghawāmiḍ al-Tanzīl (the Most Discoverer of the Facts of Ambiguities of the Revelation)*. Beirut: Dār al-Kitāb al-ʿArabī. [In Arabic]

B) Articles

- Hāshimī, Reyḥāneh Sādāt (2023). Hoquq-e Showhar bar ʿOhdeh Zan dar Ayeh 34 Sureh Nesa bar Asas-e Moqayeseh Tafasir-e wa Ahl-e Sonnat ba Tafsir-e al-Mizan (The Husband's Rights over the Wife in Qur'an 4:34: A Comparative Study of Shi'i and Sunni Exegeses with Emphasis on *al-Mīzān*). *Qur'anic Cultural Studies*, 1(1), 187–210. [In Persian]
- Ḥoseyn-Nezhād, Yūsuf & Sayyideh Maʿšūmeh Esmāʿīl-Pūr (2016). Zan dar Andishe Eslami (Woman in Islamic Thought). *Journal of Islamic Research on Women and Family*, 5(1), 171–186. DOI: 20.1001.1.25386190.1396.5.1.9.3. [In Persian]
- Maʿmūrī, ʿAlī & Zahrā Khosh-Sokhan-Mozaffar (2012). Barresi-e Seyr-e Tatawwor-e Fahm-e Aaye 34 Sureh Nesa (An Analysis of the Historical Evolution of the Understanding of Qur'an 4:34). *Qur'anic and Hadith Studies Researches*, 9(2), 137–165. DOI: 10.22051/TQH.2012.3332. [In Persian]
- Manteqī, Mortazā (2016). Barresi-e Taʿthir-e Hejab dar Hefz-e Behdasht-e Ravani-e Jame'e (Examining the Impact of Hijab on the Preservation of Community Mental Health). *Lifestyle Studies Research*, 1(2), 87–115. DOI: 20.1001.1.24763101.1395.2.1.5.1. [In Persian]
- Mūsavī, Matīneh-al-Sādāt & Mehrdād ʿAbbāsī (2015). Qera'ti Now az Qoran ba Rah-yafte-e Zan-mehvar: Barresi-e Didgah-e Amaneh Wadud dar Kitab-e Qoran wa Zan (A New Reading of the Qur'an with a Woman-Centered Approach: An Analysis of Amina Wadud's Views in her Book *Qur'an and Woman*). *Women's Studies Journal*, 6(3), 123–146. [In Persian]
- Mūsavī, Matīneh-al-Sādāt; Mehrdād ʿAbbāsī & Mahdī Mehrzī, (2022). Moqayeseh Khanesh-e Zananeh ba Tafsir-e Mardaneh Piramun-e Mas'ale Qavvamiyyat dar Ayeh 34 Sureh Nesa (A Comparative Study of Feminine Readings and Male-Centered Interpretations of Qiwwamiyyah in Qur'an 4:34). *Journal of Woman and Family Studies*, 10(2), 56–76. DOI: 10.22051/JWFS.2022.37205.2739. [In Persian]

دراسة تفسيرية لمصاديق الغيب في عبارة «حافظاتٍ للغيب» في الآية ٣٤ من سورة النساء وعلاقتها بحفظ التكاليف الإلهية

فريدة أميني^١ / فاطمة تقى خاني^٢

١. أستاذة مساعدة، قسم علوم القرآن والحديث، جامعة الزهراء عليها السلام، طهران، إيران.

famini@alzahra.ac.ir

٢. طالبة ماجستير، علوم القرآن والحديث، جامعة الزهراء عليها السلام، طهران، إيران (الباحثة المسؤولة).

fatemehtaghikhany@gmail.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	تُعَدُّ الآية ٣٤ من سورة النساء من الآيات الاجتماعية الدقيقة التي حظيت باهتمام كبير لدى المفسرين. ومن التعابير المحورية فيها عبارة «حافظاتٍ للغيب»، التي ترسم مسؤولية خاصة للمرأة. يهدف هذا البحث إلى تبيين مفهوم «الغيب» في الآية، وبيان حدود المسؤوليات المترتبة عليه بالنسبة للنساء. اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي - التحليلي، مع الرجوع إلى المصادر التفسيرية، وتحليل آراء المفسرين المتقدمين والمتأخرين. وتُظهِر النتائج أن «حفظ الغيب» في الآية ناظر إلى الواجبات الأخلاقية والدينية للنساء في حال غياب أزواجهن. وقد ذهب غالبية المفسرين إلى أن «الغيب» يشمل العفة، والالتزام بالحدود الإلهية، وحفظ الأموال، وحقوق الزوج، والأبناء، وأسرار الأسرة. ويؤدّي الالتزام بهذه القيم دوراً محورياً في توطيد العلاقات الزوجية والحدّ من الأضرار النفسية والاجتماعية داخل مؤسسة الأسرة. ويُنظر إلى هذا الالتزام، من المنظور الديني، بوصفه تكليفاً إلهياً ذا أبعاد فردية واجتماعية. وتشير الآية، إلى جانب بيان الواجبات المتبادلة بين الرجل والمرأة، إلى الأهمية الخاصة لدور المرأة في صيانة كيان الأسرة بوصفها أساس الصحة الاجتماعية، وهو ما ينسجم مع المنهج العادل في الثقافة الدينية. وفي مقابل ذلك، ترى بعض القراءات النسوية أن هذا التعبير لا يدلّ على الطاعة المطلقة، بل يعبّر عن الفضائل الأخلاقية والروحية للمرأة الصالحة.
تاريخ الإستلام:	١٤٤٦/١٠/٢١
تاريخ المراجعة:	١٤٤٧/٠٣/٠١
تاريخ القبول:	١٤٤٧/٠٣/٠٩
الألفاظ المفتاحية	تفسير آية ٣٤ النساء، تفسير «حافظاتٍ للغيب»، مصاديق حفظ الغيب، التكاليف الإلهية للمرأة.
الاقباس:	أميني، فريدة و فاطمة تقى خاني (١٤٤٦). دراسة تفسيرية لمصاديق الغيب في عبارة «حافظاتٍ للغيب» في الآية ٣٤ من سورة النساء وعلاقتها بحفظ التكاليف الإلهية. مجلة دراسات تفسيرية. ١٦ (٣) ١٦٦ - ١٤٣. DOI: 10.22034/16.63.5
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/16.63.5
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، پاییز ۱۴۰۴، شماره ۶۳

واکاوی تفسیری مصادیق غیب در عبارت «حافظاتٌ لِلْغَيْبِ» در آیه ۳۴ نساء و نسبت آن با حفظ تکالیف الهی از سوی انسان

فریده امینی^۱ / فاطمه تقی‌خانی^۲

۱. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه الزهراء (ع.ا.ه.)، تهران، ایران.

famini@alzahra.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه الزهراء (ع.ا.ه.)، تهران، ایران، (نویسنده مسئول).

fatemehtaghikhany@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۶۶-۱۴۳)	یه ۳۴ نساء از جمله آیات ظریف اجتماعی است که همواره مورد توجه مفسران بوده است. یکی از تعبیر کلیدی این آیه، عبارت «حافظاتٌ لِلْغَيْبِ» است که مسئولیتی ویژه را برای زنان ترسیم می‌کند. این پژوهش با هدف تبیین مفهوم «غیب» در این آیه و تبیین حدود مسئولیت‌های ناشی از آن برای زنان انجام شده است. روش تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر بررسی منابع تفسیری و آراء تفسیری مفسران متقدم و متأخر است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که «حفظ غیب» در این آیه، ناظر به وظایف اخلاقی و دینی زنان در غیاب همسرانشان است. بیشتر مفسران، «غیب» را شامل پاکدامنی، رعایت حدود الهی، حفظ اموال، حقوق همسر، فرزندان و اسرار خانواده دانسته‌اند. پایبندی به این اصول، نقش بسزایی در تحکیم روابط زناشویی و کاهش آسیب‌های روانی و اجتماعی در نهاد خانواده ایفا می‌کند. این التزام از منظر دینی، وظیفه‌ای الهی با کارکردهای فردی و اجتماعی به‌شمار می‌رود. آیه موردنظر، ضمن اشاره به وظایف متقابل زن و مرد، بر اهمیت نقش زنان در حفظ بنیان خانواده - که سنگ بنای سلامت اجتماعی است - تأکید دارد. این نگرش با رویکرد عدالت‌محور فرهنگ دینی همسو است. مصادیقی همچون: حفظ پاکدامنی، رعایت حدود الهی و حفظ اسرار خانواده، از پشتوانه‌های قرآنی برخوردارند؛ در مقابل، برخی از پیروان خوانش‌های فمینیستی، این تعبیر را نه ناظر به فرمانبرداری محض، بلکه بیانگر فضایل اخلاقی و معنوی زنان شایسته می‌دانند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۳۱	تفسیر آیه ۳۴ نساء، تفسیر حافظاتٌ لِلْغَيْبِ، مصادیق حافظاتٌ لِلْغَيْبِ. تکالیف الهی زنان.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۰۵	امینی، فریده و فاطمه تقی‌خانی (۱۴۰۴). واکاوی تفسیری مصادیق غیب در عبارت «حافظاتٌ لِلْغَيْبِ» در آیه ۳۴ نساء و نسبت آن با حفظ تکالیف الهی از سوی انسان. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۶ (۳). ۱۶۶ - ۱۴۳.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۱	DOI: 10.22034/16.63.5 https://doi.org/10.22034/16.63.5
واژگان کلیدی	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.
استناد:	
کد DOI:	
ناشر:	

بیان مسئله

قرآن کریم با فصاحت و بلاغت بی نظیر، سرشار از آموزه‌ها و اشارات دقیق اجتماعی است که همواره مفسران و اندیشمندان را به کشف اسرار نهفته آن سوق داده است. آیه ۳۴ سوره نساء «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَاللَّاتِي تَحَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاصْرَبُوهُنَّ فَإِنِ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا» مشهور به آیه قوامیت، از جمله آیاتی است که با طرح موضوعاتی چون نقش‌های مکمل زن و مرد در خانواده، مسئولیت‌های متقابل و راهبردهای حل اختلاف در بستر خانواده می‌پردازد. در این آیه زنان صالح با ویژگی‌هایی چون قانت بودن و «حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ» وصف شده‌اند. با وجود پژوهش‌های متعدد صورت گرفته در حوزه زنان و خانواده بررسی مستقل مفهوم «حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ» و مصادیق غیب مغفول مانده است.

جهان بینی اسلامی بر پایه جهان بینی توحیدی، مسئولیت و تعهد افراد را در برابر یکدیگر معنا می‌کند.^۱ در عصر حاضر با افزایش دغدغه‌های مرتبط با جایگاه زن، کارکرد خانواده و مسئولیت‌های متقابل در سبک زندگی اسلامی مطرح می‌شود. تبیین دقیق این مفهوم می‌تواند در روشن ساختن وظایف و نقش زنان در چارچوب آموزه‌های قرآنی مؤثر باشد.

به همین منظور سؤال پژوهشی مطرح آن است که منظور از عبارت «حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ» به عنوان ویژگی با ارزش مثبت در کنار سایر ویژگی‌ها مانند صالح و قانت بودن زنان چیست؟ و چه حوزه‌ای را دربر می‌گیرد؟ و آیا این مسئله تنها متوجه زنان است یا عموم را شامل است؟ در راستای پاسخ به سؤال‌ها از روش توصیفی - تحلیلی بهره گرفته و اطلاعات بر پایه منابع تفسیری گردآوری می‌شود. در این پژوهش بر پایه باهم‌آیندی «حَافِظَاتٌ» با «لِّلْغَيْبِ» ابتدا کاربردهای غیب و حفظ در قرآن کریم بررسی می‌شود. سپس دیدگاه‌های مفسران متقدم و متأخر پیرامون مصادیق غیب گردآوری و مورد تحلیل قرار می‌گیرد. در مرحله بعد، این مصادیق با سایر آیات قرآن کریم که ریشه حفظ در آنها به کار رفته، مقایسه می‌شود تا میزان انطباق و برخورداری آنها از پشتوانه قرآنی مورد ارزیابی قرار گیرد.

پیشینه پژوهش

با توجه به اهمیت آیه ۳۴ سوره نساء در نظام اجتماعی، این آیه از دیرباز تاکنون مورد توجه

۱. مطهری، مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، ص ۱۸.

مفسران قرآن و پژوهشگران قرار گرفته و در تحلیل آن کوشیده‌اند؛ از این رو تنها به ذکر نمونه‌هایی از آنها اکتفا می‌شود.

۱. اشاره مفسران از ابتدای قرن اول تا پانزدهم ذیل آیه ۳۴ سوره نساء در مواجهه با عبارت «حَافِظَاتُ لِلْغَيْبِ».

۲. آثار گوناگون نگاشته شده در حیطه نظام خانواده و جایگاه زنان از جمله: مطهری، مرتضی (۱۳۹۶). نظام حقوق زن در اسلام. تهران: صدرا.

۳. همچنین پژوهش‌ها و مقالات گوناگون در مسائل اجتماعی و حقوقی زن و خانواده پیرو آیه ۳۴ سوره نساء وجود دارد؛ مانند: معموری، علی، خوش‌سخن مظفر، زهرا (۱۳۹۱). بررسی سیر تطور فهم آیه ۳۴ سوره نساء. *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*، ۹ (۲)، ص ۱۶۵ - ۱۳۷ و هاشمی، ریحانه سادات (۱۴۰۲). حقوق شوهر بر عهده زن در آیه ۳۴ سوره نساء بر اساس مقایسه تفاسیر شیعه و اهل سنت با تفسیر المیزان. *مطالعات فرهنگی قرآن*، ۱ (۱)، ص ۲۱۰ - ۱۸۷. در این پژوهش‌ها گرچه به صورت گذرا به مسئله حفظ غیب توسط زنان اشاره شده است؛ اما خود عبارت محل بحث نبوده است. از این رو پژوهش حاضر به طور مستقیم به بررسی عبارت «حَافِظَاتُ لِلْغَيْبِ» پرداخته و محورهای آن را کشف می‌کند.

روش پژوهش

به منظور بررسی دقیق عبارت «حَافِظَاتُ لِلْغَيْبِ» تمام کاربردهای واژه‌های حفظ و غیب در قرآن مورد مطالعه قرار می‌گیرد. در ادامه، با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، اطلاعات جمع‌آوری شده در ارتباط با حفظ غیب در آیه ۳۴ نساء و تفاسیر مربوط به آن از قرن اول هجری تا پانزدهم هجری با رویکردهای متنوع از مفسران شیعه و سنی بررسی و تحلیل خواهد شد. از آنجا که هدف این پژوهش، بررسی نوع غیبی است که در آیه ۳۴ نساء مطرح شده، به بررسی اجمالی واژه حفظ پرداخته و سپس تمرکز اصلی بر مفهوم غیب قرار خواهد گرفت. نظرات و تحلیل‌های مفسران مختلف پیرامون عبارت «حَافِظَاتُ لِلْغَيْبِ» جمع‌بندی و در قالب دسته‌بندی‌های مختلف ارائه خواهد شد. در نهایت نظرات مفسران در خصوص حفظ غیب با آنچه که در قرآن کریم از انسان‌ها خواسته شده که در حفظ آن کوشا باشند، پرداخته می‌شود.

مفهوم‌شناسی حفظ و غیب در قرآن کریم

در عبارت «حَافِظَاتُ لِلْغَيْبِ» هم‌نشینی دو واژه حفظ و غیب به طور مشخص به زنان نسبت داده

شده است. بر همین اساس، ضروری است ابتدا هریک از این مفاهیم به صورت جداگانه بررسی و کاربرد آن در حوزه ارتباط با آن، از سایر کاربردهای احتمالی متمایز شود. سپس، با تمرکز بر آیه ۳۴ نساء و در چارچوب مسئله پژوهش، دیدگاه‌های مختلف مفسران درباره نوع غیبی که زنان مسئول حفظ آن هستند، گردآوری و تحلیل می‌شود. در ادامه، سایر آیات قرآن که مفهوم حفظ را در ارتباط با مصادیق غیب مطرح می‌کنند، بررسی خواهند شد تا میزان هم‌پوشانی و ارتباط معنایی این دو مفهوم در حوزه کاربردهای انسانی آشکار شود. بر این اساس، در میان واژگان کلیدی آیه مورد نظر، حفظ و غیب محور اصلی تحلیل و پژوهش خواهند بود.

۱. کاربردهای حفظ در آیات قرآن کریم

ریشه «حفظ» ۴۴ مرتبه در قرآن کریم به خداوند، ملائکه، انبیاء و انسان‌ها نسبت داده شده است. از این تعداد، «حافظات» به صورت اسم فاعل یک مورد در آیه ۳۴ نساء به کار رفته است.^۱ حفظ در لغت به معنای محافظت،^۲ حفظ مال، حفظ امانت از خیانت، مراقبت و نگهداری بیان شده است.^۳ خداوند همواره حافظ امور تکوینی و تشریحی است. امور تکوینی مانند آسمان‌ها و زمین همگی از آن خداوند است که حافظ آنهاست. حفظ امور تشریحی مانند حفظ کتاب قرآن و لوح محفوظ است «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ».^۴ حفظ جان، مال و اعمال انسان‌ها نیز برعهده خداوند است و به طور کلی خداوند همواره از مخلوقات خود محافظت و نگهداری می‌کند: «إِنَّ رَبِّي عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيفٌ».^۵

ملائکه الهی به دستور خداوند وظیفه محافظت از جان انسان‌ها را برعهده دارند. ملائکه کاتب اعمال انسان‌ها بوده و در هنگام مرگ، روح آنها را ضبط می‌کنند: «وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ».^۶ همچنین نگهبان آسمان‌ها بوده و به وسیله شهاب‌ها که تیرهای آسمانی هستند، از

۱. عبدالباقی، المعجم المفهرس، ص ۴۰۷ - ۴۰۸.

۲. ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۸۷.

۳. مصطفوی، التحقیق، ج ۲، ص ۲۵۳.

۴. حجر / ۹.

۵. هود / ۵۷.

۶. أنعام / ۶۱.

استراق سمع شیاطین جلوگیری می‌کنند: «وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ»^۱. انبیا، فرستادگان الهی از میان مردم هستند تا آنها را به یکتاپرستی دعوت کنند. رسولان تنها وظیفه دعوت انسان‌ها را برعهده داشته و حافظ اعمال آنها نبودند؛ زیرا خداوند اعمال انسان‌ها را حفظ و نگهداری می‌کند تا در روز رستاخیز به حسابرسی اعمال آنان بپردازد: «مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ تَوَلَّىٰ فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا»^۲. انسان‌ها نیز به دستور الهی مسئولیت حفاظت از برخی امور را برعهده گرفتند. وظایف تشریحی مانند نگهداری و اقامه نمازها، حفظ پاکدامنی و حریم‌های شخصی، وفای به عهد و پیمان‌ها و ... همگی از مسئولیت‌های انسان‌ها شمرده شده است.

۲. کاربردهای غیب در آیات قرآن کریم

غیب برخلاف شهادت بوده و بر چیزی که از چشم‌ها پنهان بوده و فقط خداوند آن را می‌داند دلالت می‌کند. از دیگر معانی آن غروب خورشید،^۳ شک،^۴ هر چیز پنهان از حس و علم انسان، زمین گود و ته چاه است.^۵ ریشه «غیب» با بسامد تکرار ۶۰ مرتبه در ۳۵ سوره و ۵۹ آیه به صورت‌های زیر در قرآن به کار رفته است:^۶

به صورت اسم:

الف) اسم مفرد جامد غیر مصدری: غَيْبٍ، غَيْبَةٍ: هر کدام ۱ مورد، غَيْبٍ، لِّلْغَيْبِ، غِيَابَتٍ: هر کدام ۲ مورد، غَيْبٌ، الْغَيْبُ: هر کدام ۳ مورد، الْغَيْبِ: ۶ مورد، بِالْغَيْبِ: ۱۲ مورد، الْغَيْبِ: ۱۹ مورد؛

ب) اسم جمع مکسر جامد غیر مصدری: الْغُيُوبِ: ۴ مورد؛

ج) اسم فاعل: الْغَائِبِينَ، الْغَائِبِينَ، بِغَائِبِينَ، غَائِبَةٍ: هر کدام ۱ مورد.

به صورت فعل: فعل مضارع نهی از باب افتعال لَا يَغْتَبْ: ۱ مورد.^۷

۱. حجر / ۱۷.

۲. نساء / ۸۰.

۳. ابن فارس، *مقاییس اللغة*، ج ۴، ص ۴۰۳؛ مصطفوی، *التحقیق*، ج ۷، ص ۲۸۹.

۴. فراهیدی، *کتاب العین*، ج ۴، ص ۴۵۵؛ ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۱، ص ۶۵۴؛ فیروزآبادی، *قاموس المحيط*، ص ۱۲۱.

۵. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۶۱۷ - ۶۱۶.

۶. عبدالباقی، *المعجم المفهرس*، ص ۵۰.

۷. آیه مزبور از حیطة پژوهش حاضر خارج است.

در قرآن کریم مفهوم غیب در ارتباط با خداوند، پیامبران، انسان‌ها، حیوانات و جنیان مطرح شده است. با توجه به اهمیت ویژه جایگاه انسان در ساختار مفاهیم قرآنی، این پژوهش تمرکز خود را بر بررسی کاربرد غیب در رابطه با انسان معطوف می‌کند.

کاربردهای غیب در مورد انسان‌ها به دو حوزه کلی تقسیم می‌شود:

الف) رابطه انسان با خداوند: در این حوزه، مفاهیمی همچون ایمان به غیب «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ»^۱ و خشیت از خداوند در نهان «مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ»^۲ مطرح است.

ب) رابطه انسان با انسان: در این حوزه، موارد زیر قابل شناسایی است:

امانت‌داری یا خیانت در غیاب دیگری: «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ»^۳.

حفظ اسرار، حقوق و حریم خانواده: «فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ»^۴.

پرهیز از غیبت: «لَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا»^۵.

ناتوانی انسان از دانستن غیب به طور مطلق: «أَطَّلَعَ الْغَيْبَ أَمِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا»^۶.

گمانه‌زنی بدون یقین: «رَجْمًا بِالْغَيْبِ»^۷.

در ادامه با تحلیل دقیق این موارد، جایگاه مفهومی غیب در حوزه روابط انسانی به‌ویژه در ارتباط با مسئولیت‌های زنان در آیه ۳۴ سوره نساء بررسی خواهد شد.

مروری بر تفسیر آیه ۳۴ سوره نساء

از نگاه تفسیری، آیه مزبور از جمله آیاتی است که با طرح مسائلی چون: نقش‌های مکمل و مسئولیت‌های متقابل زن و مرد در خانواده به راهبردهای حل اختلاف در بستر خانواده می‌پردازد. این مسئله علاوه بر حفظ ساختار خانواده، سلامت اجتماعی را نیز به دنبال دارد. بررسی باهم‌ایندهای غیب در آیه مزبور، کمک شایانی در کشف نوع غیب و تحلیل عبارت «حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ» می‌کند.

۱. بقره / ۳.

۲. ق / ۳۳.

۳. یوسف / ۵۲.

۴. نساء / ۳۴.

۵. حجرات / ۱۲.

۶. مریم / ۷۸.

۷. کهف / ۲۲.

کلمات «الصَّالِحَاتُ»، «قَانِتَاتٌ» و «حَافِظَاتٌ» با ساختار اسم فاعل هم‌نشین غیب شده‌اند. جمله «بِمَا حَفِظَ اللَّهُ» نیز در ادامه عبارت «حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ» ذکر شده است. کلمه «حَافِظَاتٌ» به معنای حفظ‌کننده^۱ در کنار «لِلْغَيْبِ» بررسی شده است. اکنون به بررسی سایر هم‌نشین‌ها پرداخته می‌شود. در علم لغت، کلمه «الصَّالِحَاتُ» از ریشه «صلح» به معنای درستکاری در نفس، اعمال و امور است و در مقابل فساد و تباهی قرار دارد.^۲ از منظر مفسران «الصَّالِحَاتُ» استواران در دین و عاملان به خیر هستند.^۳ این وصف ویژگی زنان صالح^۴ به خصوص زنان در حال ازدواج و نه مطلق همه آنان بوده،^۵ در مقابل زنان فاسد و ناشزه قرار دارد.^۶ «الصَّالِحَاتُ» زنان صالح و شایسته هستند^۷ و این وصف در مورد آنها، ناظر به واکنش‌های عاطفی و روحی فردی بوده و به معنای پیروی از دستورات بیرونی و خارجی نیست.^۸

کلمه «قَانِتَاتٌ» از ریشه «قنن» به معنای طاعت و پرستش همراه با خضوع و فروتنی^۹ و مطیعان است.^{۱۰} «قَانِتَاتٌ» از کلمه «قنوت»، از نظر مفسران به معنای مطیعات^{۱۱} و دوام طاعت و خضوع است.^{۱۲} این صفت از ویژگی‌های مثبت زنان بوده و به مداومت اطاعت از خداوند و همسر^{۱۳} و حفظ حقوق آنها اشاره می‌کند.^{۱۴}

در مورد «بِمَا حَفِظَ اللَّهُ» دو دسته نظر وجود دارد:

الف) برخی بر این باورند که «بِمَا» برای مقابله است؛ یعنی چون خداوند شوهران را امر به حفظ

۱. ابن فارس، *مقاییس اللغة*، ج ۲، ص ۸۷.

۲. فراهیدی، *کتاب العین*، ج ۳، ص ۱۱۷؛ راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۴۸۹.

۳. طبری، *جامع البیان*، ج ۵، ص ۳۷.

۴. ابن ابی حاتم، *تفسیر القرآن العظیم*، ج ۲، ص ۴۱۲.

۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۴، ص ۳۴۴؛ امین اصفهانی، *مخزن العرفان*، ج ۴، ص ۶۳.

۶. جرجانی، *درج الدرر*، ج ۱، ص ۴۸.

۷. امین اصفهانی، *مخزن العرفان*، ج ۴، ص ۶۳.

۸. ودود، *قرآن و زن*، ص ۱۳۷.

۹. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۶۸۴.

۱۰. طریحی، *مجمع البحرین*، ج ۲، ص ۲۱۵.

۱۱. مقاتل بن سلیمان، *تفسیر مقاتل*، ج ۱، ص ۲۰۱.

۱۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۴، ص ۳۴۳.

۱۳. طبری، *جامع البیان*، ج ۵، ص ۳۷.

۱۴. ماتریدی، *تأویلات أهل السنة*، ج ۳، ص ۱۵۶.

حقوق زنان مانند مهر و نفقه کرده، پس باید در مقابل زنان به حفظ غیب همسرشان مانند: حفظ اموال کوشا باشند^۱ و با رعایت قوانین الهی، از شوهران خویش اطاعت و حقوق آنها را حفظ کنند.^۲ همچنین ذکر شده که «بِمَا حَفِظَ اللَّهُ» برای یادآوری عبارت «قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» است؛ به این صورت که چون قوای بدنی مردان بر زنان برتری دارد، کارهای سنگین زندگی برعهده آنهاست. به همین جهت موظف هستند از آنچه که فراهم می‌کنند با زن خود شریک شده، از سرمایه خود به او بدهند. در مقابل این مسئله، زنان هم باید غیب همسر خود را به خوبی حفظ کرده و پاکدامنی پیشه کنند و در برابر دستوراتی که خداوند برای زندگی معین کرده، فروتن باشند.^۳

ب) برخی دیگر بر این باورند که معنای عبارت «بِمَا حَفِظَ اللَّهُ» این است که چون خداوند حقوق زنان را حفظ کرده، زنان نیز مطیع شوهران خود و حافظ غیب ایشان اند^۴ و اگر خدا آن زنان را حفظ نمی‌کرد و از گناه باز نمی‌داشت، آنان در غیبت شوهرانشان محفوظ نمی‌ماندند.^۵ بنابراین خداوند حفظ را به خودش نسبت داده تا اشاره به این باشد که هر کس متصف به صفت کمالی باشد، از جانب خودش نبوده، از جانب خداوند است:^۶ «إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيَّهَا حَافِظٌ».^۷

آراء مفسران پیرامون مصادیق غیب در آیه ۳۴ سوره نساء

با بررسی ۲۰۰ کتب تفسیری از قرن اول تا پانزدهم هجری، مفسران شیعه و سنی با رویکردهای متنوع از جمله ادبی، اجتهادی، روایی، لغوی، کلامی، فقهی، عرفانی، هدایتی و ... به بیان مصادیق غیب پرداخته‌اند. در سیر زمان نظرات مفسران پیرو مصادیق غیب، بیشتر برگرفته از نظرات مفسران پیشین بوده است؛ مفسران معاصر یا همان مصادیق را آورده‌اند یا در جهت تکمیل کردن نظرات پیشینیان کوشیده‌اند. به همین دلیل در نوع ذکر مصادیق غیب میان مفسران شیعی و سنی، متقدم و متأخر با رویکردهای مختلف، تفاوتی قابل ملاحظه مشاهده نمی‌شود. ذکر این

۱. شاه‌عبدالعظیمی، *تفسیر اثنی عشری*، ج ۲، ص ۴۲۲، قرشی بنابی، *احسن الحدیث*، ج ۲، ص ۳۵۵.

۲. هاشمی رفسنجانی، *تفسیر راهنما*، ج ۳، ص ۳۰۴.

۳. عاملی، *تفسیر عاملی*، ج ۲، ص ۳۹۷.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۴، ص ۳۴۵؛ مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۳، ص ۳۷۲.

۵. امامی، *فرهنگ قرآن*، ج ۳، ص ۶۷۶.

۶. سلطان علی‌شاه، *بیان السعادة*، ج ۲، ص ۱۵.

۷. طارِق / ۴.

نکته ضروری است که به جهت رعایت امانت در ذکر دیدگاه مفسران، مصادیق روایت‌گر در یک دسته موضوعی گرچه در یک مسئله افاده معنا می‌کنند، به‌طور کامل بیان شده‌اند. همچنین در ادامه به بررسی مصادیقی پرداخته می‌شود که بیشتر مورد نظر مفسران بوده است؛ بنابراین در ادامه هم این موارد ذکر و دسته‌بندی شده، به دلیل حجم زیاد نظرات مفسران از تفصیل اجتناب می‌شود.

۱. حفظ حقوق همسران

از جمله تفاسیری که برای «حَافِظَاتُ لِلْغَيْبِ» ذکر شده، اطاعت، مهربانی و شفقت بر مرد،^۱ حفظ عهد ازدواج،^۲ رعایت شأن همسران^۳ و حفظ حقوق همسران است.^۴ همچنین انجام ندادن کار مکروه از دید شوهر،^۵ رعایت حال،^۶ محافظت از هر چیزی که متعلق به شوهر است و حفظ حقوق فردی و اجتماعی شوهر، همگی از دیگر تفاسیر «حَافِظَاتُ لِلْغَيْبِ» هستند.^۷ قرآن امر ازدواج و تشکیل خانواده را با ابعاد اخلاقی و تربیتی توصیه کرده، پایه و اهداف ازدواج را بر معیارهای صالح بودن، راستی، پاکدامنی و اصالت مشخص کرده است.^۸ براساس آیه ۳۴ سوره نساء زنان و مردان در قبال یکدیگر وظایف و حقوقی دارند. مردان به دلیل زیادت‌هایی مانند قدرت بدنی زیاد، قوامیت زن را برعهده داشته است؛^۹ به عبارتی سرپرست و خدمت‌گزار زنان هستند.^{۱۰} همچنین حقوق شوهران بر ذمه زنان است. فقهای متقدم و متأخر حقوق شوهر را به دو امر منحصر دانسته‌اند:

الف) بهره‌وری جنسی از زن که زن موظف است همسر خود را تمکین کند و اگر از این جهت

مطیع همسرش نباشد ناشزه است و درمقابل، مرد می‌تواند از او دوری کند.^{۱۱}

۱. زمخشری، *الکشاف*، ج ۱، ص ۵۰۶.

۲. موسوی سبزواری، *مواهب الرحمن*، ج ۸، ص ۱۵۷.

۳. طبری، *جامع البیان*، ج ۵، ص ۴۰.

۴. شوکانی، *فتح القدير*، ج ۱، ص ۵۳۱.

۵. دروزه، *التفسير الحديث*، ج ۸، ص ۱۰۷.

۶. طوسی، *التبیان*، ج ۳، ص ۱۸۹.

۷. طباطبایی، *المیزان*، ج ۴، ص ۳۴۵ - ۳۴۴.

۸. موسوی راد لاهیجی، *پدر، مادر، مرا خوب تربیت کن*، ص ۱۹ - ۱۸.

۹. طباطبایی، *المیزان*، ج ۴، ص ۳۴۳.

۱۰. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۳، ص ۳۶۹.

۱۱. ابن بابویه، *من لایحضره الفقیه*، ج ۳، ص ۵۲۱.

ب) زندگی کردن زن در خانه همسر و خارج نشدن از منزل بدون اجازه او و انجام ندادن کاری که مورد کراهت شوهر است.^۱

زنان صالح و پاکدامن باید همواره اطاعت و خضوع دائمی در برابر همسر داشته،^۲ شأن و احترام شوهران باایمان خود و هر چیزی که متعلق به آنان است را در جایگاه‌های فردی و اجتماعی حفظ کرده، مایه سربلندی آنها شوند.

در ارزیابی دیدگاه مفسران می‌توان گفت که رعایت حال، مهربانی و شفقت بر مرد، گذشت و بخشش از جانب زنان علاوه بر حفظ سلامت جسمی و روانی زن و مرد، باعث تحکیم پایه‌های خانواده می‌شود. رعایت حقوق همسران در حقیقت نه فقط به تعهدی انسانی؛ بلکه به عهدی الهی وفادار است. این پای بندی، زمینه ساز شکل‌گیری روابطی مبتنی بر اعتماد، احترام و امنیت روانی متقابل می‌شود؛ به بیان دیگر، رعایت این حقوق نوعی پاسخ‌گویی در برابر خداوند است که هم به تحکیم روابط عاطفی می‌انجامد و هم از بروز تنش، سوءظن و ناپایداری در روابط جلوگیری می‌کند. چنین رویکردی فرهنگ مسئولیت‌پذیری در خانواده را نیز تقویت می‌سازد. بنابراین رعایت حقوق همسر نه تنها پاسداشت یک اصل دینی است؛ بلکه رکن اساسی برای ساخت خانواده‌ای سالم، با ثبات و تعالی یافته به شمار می‌رود.

۲. حفظ پاکدامنی

مفسران در باب «حَافِظَاتُ لِّلْغَيْبِ» به مواردی اشاره کرده‌اند که رعایت آنها موجب پاکدامنی می‌شود. این موارد شامل: حفظ إحصان، حفظ فروج، عدم خیانت،^۳ عفت، پاکدامنی،^۴ عدم زنا،^۵ حفظ نفس، عصمت^۶ و تقواست.^۷ جذابیت‌های جسمانی و زیبایی در روابط بین فردی به خصوص در میان بانوان اهمیت بسیار دارد.^۸ در کنار این موضوع، دین اسلام همواره همه انسان‌ها را به حفظ

۱. کلینی، الکافی، ج ۱۱، ص ۲۱۰.

۲. امین اصفهانی، مخزن العرفان، ج ۴، ص ۶۳.

۳. زمخشری، الکشاف، ج ۱، ص ۵۰۶.

۴. طبرسی، جوامع الجامع، ج ۱، ص ۲۵۴.

۵. رازی، التفسیر الکبیر، ج ۱۰، ص ۷۱.

۶. جرجانی، درج الدرر، ج ۱، ص ۴۸۵.

۷. میبدی، کشف الأسرار، ج ۲، ص ۴۹۳.

۸. منطقی، «بررسی تأثیر حجاب در حفظ بهداشت روانی جامعه»، پژوهش‌نامه سبک زندگی، ۱ (۲)، ص ۹۳.

نفس، فروج، عصمت، پاکدامنی و عفت سفارش کرده است. مفسران با نظر به این قسم از آیات، «قُلْ لِّلْمُؤْمِنِينَ ... يَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ»^۱ و «وَقُلْ لِّلْمُؤْمِنَاتِ ... يَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ»^۲ غیب را تفسیر کرده‌اند. بر این اساس منظور از غیب در عبارت «حَافِظَاتُ لِّلْغَيْبِ» آن است که زنان در غیاب همسران خود باید همواره نفس و فروج خود را حفظ کرده،^۳ از زنا و خیانت به همسر بر حذر باشند و احسان پیشه کنند. خیانت به شوهر یکی از اعمال قبیح در جامعه انسانی است و شخصی که نفس خود را حفظ می‌کند در برابر فتنه و فساد به مصونیت رسیده و از گناهان به دور است.^۴

همچنین تقوا یکی دیگر از عواملی است که موجب حفظ غیب می‌شود. تقوا از دیدگاه قرآن کریم از ارزش‌های والا و عاملی اخلاقی در رشد و بهبود شخصیت انسان است که براساس آیه «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ»^۵ در کسب آن بین زن و مرد اختلافی وجود ندارد؛ به طور مثال قرآن کریم تقوا و پاکدامنی حضرت مریم (س) را به عنوان الگوی اخلاقی به همگان معرفی کرده است: «وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا».^۶

در باب ارزیابی مصادیق ذکرشده می‌توان این نکته را بیان داشت که هرچه که با عفت شخص هم‌راستا باشد، در دسته پاکدامنی قرار می‌گیرد. حفظ پاکدامنی زوجین در خانواده از جمله مسائلی است که در تحکیم خانواده بسیار مؤثر می‌نماید. در آموزه‌های قرآنی خاصه در آیات ۵ سوره مؤمنون، ۳۰ و ۳۱ سوره نور، ۳۵ سوره احزاب و ۲۹ سوره معارج، بر اهمیت عفت‌ورزی خاصه در حوزه خانواده تأکید شده است. حفظ پاکدامنی علاوه بر وظیفه‌ای الهی، زمینه‌ساز اعتماد متقابل، ایجاد آرامش روانی و ثبات عاطفی در روابط زناشویی است. در بعد اجتماعی نیز نقشی کلیدی در کاهش آسیب‌های خانوادگی از جمله خیانت، طلاق و گسست نسلی ایفا می‌کند. از این رو می‌توان گفت حفظ پاکدامنی و وفاداری زوجین نسبت به یکدیگر نه تنها از ارزش‌های فردی برخوردار است بلکه سلامت و پایداری خانواده را تأمین می‌کند.

۱. نور / ۳۰.

۲. نور / ۳۱.

۳. امین اصفهانی، مخزن العرفان، ج ۴، ص ۶۳.

۴. انصاریان، جلوه‌های رحمت الهی، ص ۱۷۸.

۵. حجرات / ۱۳.

۶. تحریم / ۱۲.

۳. حفظ اموال همسر

از دیگر آراء تفسیری پیرامون غیب، مواردی است که به دارایی‌های مادی شوهر اشاره دارد. محافظت از اموال،^۱ رعایت امانت، عدم دزدی^۲ و صیانت^۳ همگی از وظایف زنان در غیاب شوهر است تا از دارایی‌های او محافظت کنند. آنها باید همواره در غیاب شوهر حفظ امانت کرده، در صیانت آنها بکوشند و هرگز دارایی‌های او را سرقت نکنند. علت این تفسیر آن است که در آن زمان به دلیل وضع بد مالی، سخت‌گیری مردان و پایین بودن سطح فرهنگی اجتماعی سبب می‌شد که زنان از دارایی‌ها و اموال همسر خود سرقت کرده، احتمالاً به بستگان و آشنایان خود بدهند.^۴

در ابتدا باید گفت که مفسران نظرات قابل تأملی را ذکر کرده‌اند که برخی از آنها مانند سرقت از اموال همسر، ریشه تاریخی در دوران پیش از اسلام دارد. با ورود اسلام به جزیره العرب و سپس گسترش آن به دیگر مناطق، سبب شد تا ارزش‌های والای اخلاقی مطرح شود. براساس آنچه که در آراء مفسران بیان شد می‌توان به نقش زن به عنوان حافظ سرمایه‌های زندگی مشترک اشاره کرد. نقشی که صرفاً تکلیف فردی به شمار نمی‌آید؛ بلکه در شکل‌گیری اعتماد پایدار میان زوجین نقش اساسی ایفا می‌کند. زمانی که مرد از امانت‌داری و تعهد مالی همسر خود اطمینان دارد، حس امنیت اقتصادی و روانی او تقویت می‌شود؛ در نتیجه، تنش‌های ناشی از بی‌اعتمادی یا نگرانی نسبت به سوءاستفاده از اموال به حداقل می‌رسد. البته این نقد هم به مفسران وارد است که در بیان ذکر مصادیق غیب در ذیل آیه ۳۴ سوره نساء در دستة حفظ اموال همسر، به درستی وضعیت زنان آن زمان را برای مخاطب تشریح نکرده‌اند. زنان آن دوران به علت دیدگاه نوع دوم جنس بشر بودن و جایگاه پایین انسانی، همواره مجبور به تحمل وضعیت سختی بودند. آنها درآمدی از خود نداشته، اموالشان به پدران یا همسرانشان به ارث می‌رسید. با ورود اسلام و رشد ارزش‌های اخلاقی، زنان از جایگاه ویژه‌ای بهره‌مند شدند و در شرایطی استقلال مالی و ارث از پدران و همسران به آنها تعلق می‌گرفت. در کنار این جایگاه، مناسب بود تا صفات نادرستی که به سبب وجود شرایط زندگی سخت مانند دزدی از اموال همسر، بر آنان تحمیل شده بود، تذکر و اصلاح شود.

۱. زمخشری، *الکشاف*، ج ۱، ص ۵۰۶.

۲. آل‌غازی، *بیان المعانی*، ج ۵، ص ۵۵۱.

۳. طوسی، *التبیان*، ج ۳، ص ۱۸۹.

۴. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۲۴، ص ۴۵.

۴. حفظ حدود الهی

براساس نظر مفسران غیب در عبارت «حَافِظَاتُ لِلْغَيْبِ» اشاره به حدود خداوند دارد که انسان‌ها موظف به انجام آن هستند.^۱ این حدود شامل اوامر و نواهی خداوند،^۲ انجام ندادن کار مکروه،^۳ امر به عدل و اِمساک به معروف است.^۴ انجام دادن اوامر و نواهی خداوند و عدم پرداختن به مکروهات یکی از فضایل اخلاقی است که انسان‌ها همواره در هر حالتی خداوند را ناظر بر اعمال خود می‌دانند. زنان باید همواره از دستورات و قوانین الهی پیروی کنند تا در ساخت جامعه‌ای بالنده نقش داشته باشند. آنان موظف هستند به عدالت برخورد کرده و به دیگران امر به عدالت کنند. عدل به‌عنوان یک صفت الهی، بر دو قسم عدل تکوینی و عدل تشریحی استوار است. منظور از عدل تکوینی، عدالت در نظام آفرینش است و منظور از عدل تشریحی تکالیف الهی بر عهده انسان است تا با انجام و اِقامه آنها عدالت و قسط در میان مردم رواج یابد.^۵ منظور از غیب در «حَافِظَاتُ لِلْغَيْبِ» عدل تشریحی است که بر عهده زنان است. آنها همواره به عدالت رفتار کرده و اِمساک به معروف دارند و همسران خود را به سمت این فضایل اخلاقی تشویق و رهنمون می‌سازند؛ چرا که امر به معروف و نهی از منکر از جمله حدود خداوند بوده و از وظایف همه انسان‌هاست.^۶

در بررسی نظرات مفسران در خصوص حفظ حدود الهی می‌توان گفت که تمامی آنچه که در این دسته قرار دارد در جهت رشد انسان و رسیدن به کمال و سعادت است؛ به بیان دیگر انسان‌ها با انجام اوامر خداوند، دوری کردن از نواهی و انجام دیگر وظایف مانند امر به عدل و اِمساک به معروف، به سعادت حقیقی خود نائل می‌شوند. همچنین رعایت حدود الهی در روابط زوجین و فضای خانواده هم در بعد فردی و هم در ساختار کلی خانواده مؤثر است. زمانی که زوجین در غیاب یکدیگر خود را در برابر خداوند مسئول و پاسخگو بدانند، این بینش، وفاداری را از سطح یک تعهد انسانی فراتر برده و به مسئولیتی الهی تبدیل می‌کند و حاصل آن اعتماد طرفین، ایجاد آرامش و کاهش خیانت، دروغ و زمینه‌های سوءظن در روابط است. از سوی دیگر رعایت حدود الهی باعث می‌شود فضای خانه،

۱. شوکانی، *فتح‌التقدیر*، ج ۱، ص ۵۳۱.

۲. بلاغی، *آلاء الرحمن*، ج ۲، ص ۱۰۶.

۳. ابوزهره، *زهره التفاسیر*، ج ۳، ص ۱۶۶۸.

۴. رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۱۰، ص ۷۱.

۵. سبحانی، *الهیات و معارف اسلامی*، ص ۲۱۵-۲۱۴.

۶. حسین نژاد و اسماعیل پور «زن در اندیشه اسلامی»، *پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده*، ۵ (۸)، ص ۱۷۷-۱۷۵.

محیطی برای محبت‌ورزی و رشد اخلاقی شود و خانواده‌ای که بر محور رعایت حدود الهی شکل گرفته باشد نه تنها مستحکم‌تر است؛ بلکه می‌توان گفت نقش تربیتی قوی‌تر را برای نسل بعد ایفا می‌کند. لازم به ذکر است حفظ پاکدامنی، خود ذیل رعایت حدود الهی قرار دارد.

۵. حفظ اسرار

حفظ اسرار^۱ و حالات مخفیه^۲ توسط زنان از دیگر معانی است که برای غیب به کار برده‌اند. خانواده سازمانی است که همه اعضا آن حقوق و اختیارات مشخص دارند و حرمت و حفظ شئون خانوادگی در گرو رعایت حقوق متقابل است. روابط میان زن و شوهر از همه روابط انسانی صمیمانه‌تر است و زن و شوهر محرم‌ترین افراد، به منزله لباس یکدیگر هستند: «هُنَّ لِبَاسٌ لِّكُفْرٍ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ».^۳ یکی از مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا به حریم خانواده، بازگو کردن اسرار درون خانواده نزد دیگر افراد است. قرآن کریم، همسران نوح و لوط علیهم‌السلام را به علت خیانتی که در افشای اسرار این دو پیامبر روا داشتند، مورد عتاب قرار می‌دهد: «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَاتِ نُوحٍ وَامْرَأَاتِ لُوطٍ كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ فَخَانَتَاهُمَا».^۴ افشای اسرار آثار منفی مانند: حقارت درونی، ضعف اخلاق و شخیت، فقر ارتباطی زن و شوهر، انتقاد ناپذیری و بی‌اعتمادی فرزندان نسبت به والدین را دربر می‌گیرد.^۵ صمیمیت مطلوب در بین همسران اقتضا می‌کند که هریک از آنان حافظ اسرار دیگری باشند. در حفظ این اسرار، به خصوص حالات مخفیه‌ای که در خلوت میان زن و شوهر است، زنان و مردان مسئولیت یکسانی دارند؛ اما به دلیل اینکه زنان ارتباطات کلامی وسیع‌تری نسبت به مردان داشته و احتمال بازگو کردن این اسرار در بین آنها بیشتر است، باید در حفظ اسرار اهتمام بیشتری بورزند.^۶ رازداری آثار مثبت فراوانی مانند: افزایش ایمان، تسلط بیشتر انسان بر وجود خویش، جلب اعتماد دیگران، کسب احترام، الگو شدن برای فرزندان و افزایش دانش و معرفت دارد.^۷

۱. میبیدی، کشف الأسرار، ج ۳، ص ۴۹۳.

۲. اشکوری، تفسیر شریف لاهیجی، ج ۱، ص ۴۷۱.

۳. بقره / ۱۸۷.

۴. مجموعه نویسندگان، مجموعه مقاله‌ها، ص ۱۶.

۵. تحریم / ۱۰.

۶. شرفی، خانواده متعادل، ص ۱۴۲-۱۳۷.

۷. آیت‌اللهی، دانش خانواده و جمعیت، ص ۱۰۰.

۸. شرفی، خانواده متعادل، ص ۱۳۹-۱۳۸.

زنانی که به وظیفه حفظ اسرار پای‌بندند، فضای خانوادگی را به بستری امن برای گفت‌وگو و ابراز احساسات صادقانه تبدیل می‌کنند. در چنین شرایطی، شوهر با اطمینان از اینکه ضعف‌ها، خطاها یا مسائل شخصی‌اش در معرض قضاوت یا افشای عمومی قرار نمی‌گیرد، احساس امنیت روانی - عاطفی بیشتری خواهد داشت. این امر به تقویت پیوند زناشویی، کاهش فاصله‌های احساسی و افزایش انسجام اخلاقی در خانواده منجر می‌شود. در مقابل، افشای اسرار زندگی مشترک می‌تواند منجر به فروپاشی اعتماد و ایجاد تنش‌های پایدار شود. بنابراین حفظ اسرار خانوادگی نه تنها یک فضیلت اخلاقی؛ بلکه یکی از پایه‌های اساسی در حفظ حرمت، پایداری و سلامت روابط زوجین و نهاد خانواده محسوب می‌شود.

۶. محافظت از اهالی خانه

از دیگر تفاسیر غیب برای «حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ» خانه،^۱ فرزندان و خادم است.^۲ یکی از اهداف ازدواج فرزندآوری است. فرزندان موجب نشاط و شادمانی در خانواده شده، امنیت روحی - روانی را برای والدین به ارمغان می‌آورند. محافظت از فرزندان برعهده والدین بوده و زنان موظف هستند در هنگام غیبت شوهران از فرزندان به نحو شایسته نگهداری کنند. زن به دلیل داشتن حس لطیف مادرانه، همواره از فرزند خود مراقبت می‌کند؛ خواه همسر حضور داشته باشد یا خواه غایب باشد. همچنین زنان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین پایه‌های نظام خانه و خانواده باید از دیگر اهالی منزل مانند خدمتکاران محافظت کنند و به‌عبارتی آنها را حفظ کنند؛ به‌بیانی دیگر، این تفاسیر ناظر بر نقش محوری زن در مدیریت فضای تربیتی خانه در نبود مرد است. حفظ سلامت روانی - عاطفی فرزندان و همچنین رفتار عادلانه و محترمانه با خادمان، از جمله کارکردهایی است که به شکل‌گیری محیطی امن، منصفانه و باثبات در خانواده منجر می‌شود. ایفای این نقش‌ها از سوی زن، نشانگر مشارکت مسئولانه‌ی وی در ساختار خانواده است و حاصلی جز اعتماد میان زوجین را به همراه نخواهد داشت.

خوانش زنانه محور پیرامون آیه ۳۴ سوره نساء

در کنار تفسیر مفسران قرآن کریم، دیدگاهی با عنوان خوانش‌های زنانه محور از سوی برخی از مفسران زنان همچون: اسما بارلاس، سعدیه شیخ و عزیزه الحبری وجود دارد که آیات را با دیدگاه

۱. زمخشری، *الکشاف*، ج ۱، ص ۵۰۶.

۲. شببانی، *نهج البیان*، ج ۲، ص ۱۴۹.

زنانه تفسیر می‌کنند. آنها بر پایه فهم و جهان بینی خود، به نحوی به تحلیل مسائل می‌پردازند که نتایج متفاوتی از برداشت مردان به دنبال خواهد داشت.^۱ نگرش‌های فمینیستی و خوانش زنانه متون دینی در ادیان دیگر، از عوامل تأثیرگذار در اندیشه برخی از پژوهشگران مسلمان و طرح فمینیسم اسلامی شده است. این خوانش با موضوع بازنگری در آموزه‌های اسلامی، با محوریت قرآن و تفسیر است.^۲

از پیش‌گامان عرصه دفاع از حقوق زنان می‌توان آمنه ودود را مثال زد. از منظر ایشان غیب در مورد ماوراءالطبیعه بوده، از درک بشر پوشیده و پنهان است؛ بنابراین واژه‌هایی که برای مفهوم غیب به کار می‌روند، نمادین هستند.^۳ آمنه ودود برخلاف نظر بعضی از مفسران بیان می‌کند که آیه ۳۴ سوره نساء اشاره‌ای به برتری مردان بر زنان نکرده و تنها در بعضی از موارد برخی مردان بر برخی از زنان برتری یافته‌اند یا به عکس. به اعتقاد ایشان «قَائِتَاتٌ» به معنای فرمان‌بردار نبوده و برای توصیف زنان خوب و نیک ذکر شده است^۴ و مقصود آیه مزبور، تضمین مسئولیت‌پذیری اجتماعی مساوی و متقابل در نظام خانواده است؛ به‌طور مثال در ابتدا مرد باید به درستی همسرش را حمایت کند تا زن نیز بتواند مسئولیت‌های خود مانند صیانت نفس را به خوبی انجام دهد.^۵ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که آمنه ودود نیز بحث حفظ پاکدامنی زنان را در کنار دیگر مسئولیت‌های زنان می‌پذیرد؛ اما به نقش مردان و به مسئولیت‌ها و وظایف آنان در قبال زنان نیز اهمیت می‌دهد.

سنجش مصادیق تفسیری «حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ» در کنار سایر کاربردهای قرآنی حفظ

اکنون در مقام مقایسه، دیدگاه مفسران درباره مصادیق غیب با موارد مشابه در کاربرد انسانی آیات حفظ بررسی و تحلیل می‌شوند. برخی از مفسران نیز این‌گونه آیات مشابه را مصادیقی نزدیک به یکدیگر دارند، در کتب خود ذکر کرده‌اند.

۱. موسوی، عباسی و مهریزی، «مقایسه خوانش زنانه با تفسیر مردانه پیرامون مسئله قومیت در آیه ۳۴ سوره نساء»، *مطالعات زن و خانواده*، ۱۰ (۲)، ص ۶۲.
۲. موسوی و عباسی، «قرائتی نو از قرآن با رهیافتی زن‌محور بررسی دیدگاه‌های آمنه ودود در کتاب قرآن و زن»، *پژوهش‌نامه زن*، ۶ (۳)، ص ۱۲۹.
۳. ودود، *قرآن و زن*، ص ۵۸ - ۵۲.
۴. همان، ص ۱۳۷.
۵. همان، ص ۱۳۵ - ۱۳۳.

۱. حفظ پاکدامنی و عفت

مصادیق حفظ فروج، رعایت پاکدامنی و عفت از سوی انسان‌ها مشابه کاربرد آنها در آیات حفظ است. خداوند همواره همه انسان‌ها را به پاکدامنی تشویق می‌کند: «وَالَّذِينَ هُمْ لِأُفْجَاهِهِمْ حَافِظُونَ»^۱. برخی از مفسران با استناد به آیات حفظ یا به عبارتی تفسیر قرآن به قرآن دیدگاه‌های خود را پیرامون مصادیق غیب ارائه داده‌اند. از دیدگاه آنها حفظ فروج و رعایت عفت تنها مختص به زنان نبوده و اعم انسان‌ها، زن و مرد را شامل می‌شود: «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ ... يَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ»^۲، «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ ... يَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ»^۳. همچنین پاکدامنی به عنوان یک صفت برتر در کنار دیگر صفات مؤمنان نام برده شده است^۴ «إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ ... وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ»^۵. بنابراین روشن می‌شود که آیات حفظ در کنار بیان مصادیق غیب به خوبی مسئله پاکدامنی زنان و مردان را توأمان بیان می‌کنند.

۲. حفظ حدود الهی

زنان در تفاسیر «حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ» موظف به حفظ حدود الهی و تکالیف شرعی شده‌اند. این مسئله در آیات با ریشه حفظ نیز نمود داشته است که همه انسان‌ها موظف به رعایت و اطاعت از قوانین الهی شده‌اند: «الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ»^۶. امر و اِمساک به معروف و نهی و انجام ندادن منکر همگی در دسته حدود الهی هستند که خداوند برعهده انسان‌ها گذاشته است. از جمله این تکالیف می‌توان به حفظ نمازها «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ»^۷، «وَهُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ»^۸، «وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ»^۹، «وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ»^{۱۰} و حفظ کتب الهی مانند تورات و انجیل «بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ»^{۱۱} اشاره کرد. آیات حفظ در نوع کاربرد انسانی به

۱. مؤمنون / ۵؛ معارج / ۲۹.

۲. نور / ۳۰.

۳. نور / ۳۱.

۴. دامغانی، *الوجوه والنظائر*، ج ۱، ص ۲۷۷-۲۷۶.

۵. احزاب / ۳۵.

۶. توبه / ۱۱۲.

۷. بقره / ۲۳۸.

۸. أنعام / ۹۲.

۹. مؤمنون / ۹.

۱۰. معارج / ۳۴.

۱۱. مائده / ۴۴.

ذکر حدودهای الهی بیشتری همچون برپایی و حفظ نماز، حفظ کتاب الهی و ... پرداخته است. این گونه به نظر می‌رسد آن دسته از مفسرانی که حفظ حدود الهی را از مصادیق غیب در نظر گرفته‌اند، تکالیف شرعی که خداوند بر ذمه زنان قرار داده را از جمله حدود الهی می‌دانند که هم در جهت تعالی فردی و هم از جهت تعالی اجتماعی نقش دارند؛ به عنوان نمونه حفظ نماز برعهده همه مسلمانان است و برپایی آن هم در رشد فردی اهمیت داشته و هم برگزاری آن به صورت جماعت، بازتاب اجتماعی گسترده‌ای دارد. همچنین حفظ کتاب الهی تورات نیز که خداوند حفظ آن را از عالمان و دانشمندان یهودی خواستار شده بود، اگر به درستی انجام می‌گرفت نه تحریف می‌شد و نه یهودیان به بی‌راهه می‌رفتند. بنابراین ارتباط این مسائل با «حَافِظَاتُ لِلْغَيْبِ» تضمین مسئولیت‌پذیری در سطح فردی و اجتماعی است.

۳. حفظ عهد و پیمان

همچنین ذکر شد که حفظ عهد یکی از مصادیق حفظ غیب توسط زنان است. مشابه کاربرد این مسئله در آیات حفظ، رعایت و حفظ عهد و پیمان‌ها توسط انسان‌هاست که خداوند به رعایت آن توصیه کرده است: «وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ»^۱، «هَذَا مَا تُوْعَدُونَ لِكُلِّ أَوْابٍ حَفِيظٍ»^۲. در ذکر این مصداق این مسئله به ذهن می‌رسد که خداوند به حفظ عهد در روابط انسان با دیگر انسان‌ها در جامعه‌ای بزرگ پرداخته است؛ پس قطعاً در روابط بین زن و شوهر مسئله حفظ عهد بسیار اهمیت و ارزش دارد که یکی از نمونه‌های آن حفظ عهد ازدواج و عدم افشای اسرار و خیانت به یکدیگر است.

۴. حفظ امانت

در حیطه حفظ امانت، دو دسته از مصادیق غیب یعنی حفظ فرزندان و حفظ اموال مطرح می‌شود که مشابه کاربرد انسانی این مسئله، به این معنا که انسان عهده‌دار حفظ امانت شده است، آیاتی با ریشه حفظ وجود دارد.

حفظ فرزندان: برخی مفسران برای توضیح بهتر مصداق امانت‌داری، آیات داستان حضرت یوسف علیه السلام با ریشه حفظ را در کنار آیه ۳۴ سوره نساء ذکر کرده‌اند.^۳ قرآن کریم می‌فرماید برادران حضرت یوسف علیه السلام به وصف امانت‌داری، خواستار همراه کردن حضرت یوسف علیه السلام با خود شدند:

۱. مائده / ۸۹.

۲. ق / ۳۲.

۳. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، *دائرة المعارف قرآن کریم*، ج ۴، ص ۲۵۱.

«وَأَنَا لَهُ لِحَافِظُونَ»؛^۱ اما در امانت خیانت کرده، سبب هجران شدند. چندین سال بعد در زمان قحطی، هم سفر شدن با بنیامین علیه السلام را به شرط محافظت از او از پدر خود طلب کردند: «فَأَرْسِلْ مَعَنَا أَخَانًا نَكْتَلُ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ»،^۲ «وَنَحْفَظُ أَخَانًا»؛^۳ اما حضرت یعقوب علیه السلام آنان را به سبب خیانت در امانتی که قبلاً در مورد حضرت یوسف علیه السلام مرتکب شده بودند، امین ندانست: «فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ».^۴

حفظ اموال: در ماجرای دزدی کردن حضرت بنیامین علیه السلام، برادران حضرت یوسف علیه السلام اقرار می کنند که نگهبان نهان نبوده، از غیب آگاه نبودند: «مَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ»؛^۵ بنابراین آنها متوجه دزدی کردن حضرت بنیامین علیه السلام از اموال عزیز مصر نشده اند. از سوی دیگر، حضرت یوسف علیه السلام خودشان را در احراز مسئولیت های اجتماعی امانت دار می دانست. به همین جهت، حفظ خزائن زمین که شامل اموال حکومتی نیز می شد را برعهده گرفت: «قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ».^۶

از مجموع آیات می توان نتیجه گرفت که حفظ امانت بر مردان و زنان واجب است؛ این موضوع در کنار مسئولیت پذیری و تعهد فردی، اهمیت بسیاری در سطح اجتماعی نیز دارد. به این صورت که در آیه ۳۴ سوره نساء حفظ غیب در سطح خانواده که خود یک اجتماع کوچک ولی تأثیرگذار است، مطرح شده و در آیات حفظ ابتدا این مسئله در سطح خانواده، سپس در سطح جامعه یعنی حفظ خزائن زمین^۷ بیان شده است. این نکته شایان توجه است که در آیات حفظ، اشاره شده که برادران حافظ غیب نیستند؛^۸ اما در آیه ۳۴ سوره نساء، زنان حافظان غیب معرفی شده اند. شاید مقصود آیات آن باشد که برادران حضرت یوسف علیه السلام به سبب خیانت در امانت، حافظ غیب نیستند؛ اما زنان صالح و پاکدامن با رعایت حدود الهی و حقوق همسران، مسئول حفاظت از غیب همسرانشان شدند. مانند آنکه آنها به درستی در غیاب همسرانشان از اموال همسر، فرزندان و خادمین محافظت می کنند که این موارد مصداق صحیحی برای نشان دادن امانت داری زنان است. با مقایسه های انجام گرفته پیرامون مصادیق غیب با آیات ریشه حفظ این نتیجه حاصل

۱. یوسف / ۱۲.

۲. یوسف / ۶۳.

۳. یوسف / ۶۵.

۴. یوسف / ۶۴.

۵. یوسف / ۸۱.

۶. یوسف / ۵۵.

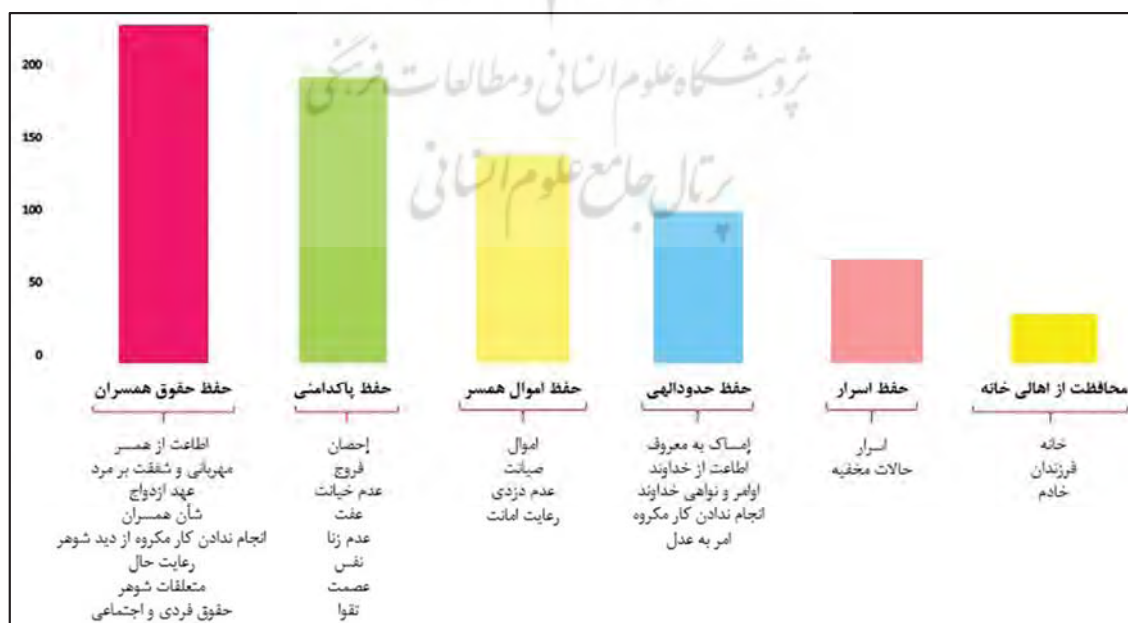
۷. یوسف / ۵۵.

۸. یوسف / ۸۱.

می‌شود که اکثر مصادیق غیب مانند: حفظ پاکدامنی، اموال، اسرار و ... ذیل رعایت حدود الهی قرار می‌گیرند. همچنین حفظ غیب هم در سطح فردی و هم در سطح اجتماعی ضروری است. انسان‌ها ابتدا با رعایت حدود الهی در بین خانواده خود سبب تعالی ارزش‌های اخلاقی فردی می‌شوند و سپس در سطح جامعه نتیجه مثبت آن تجلی می‌کند.

نتیجه

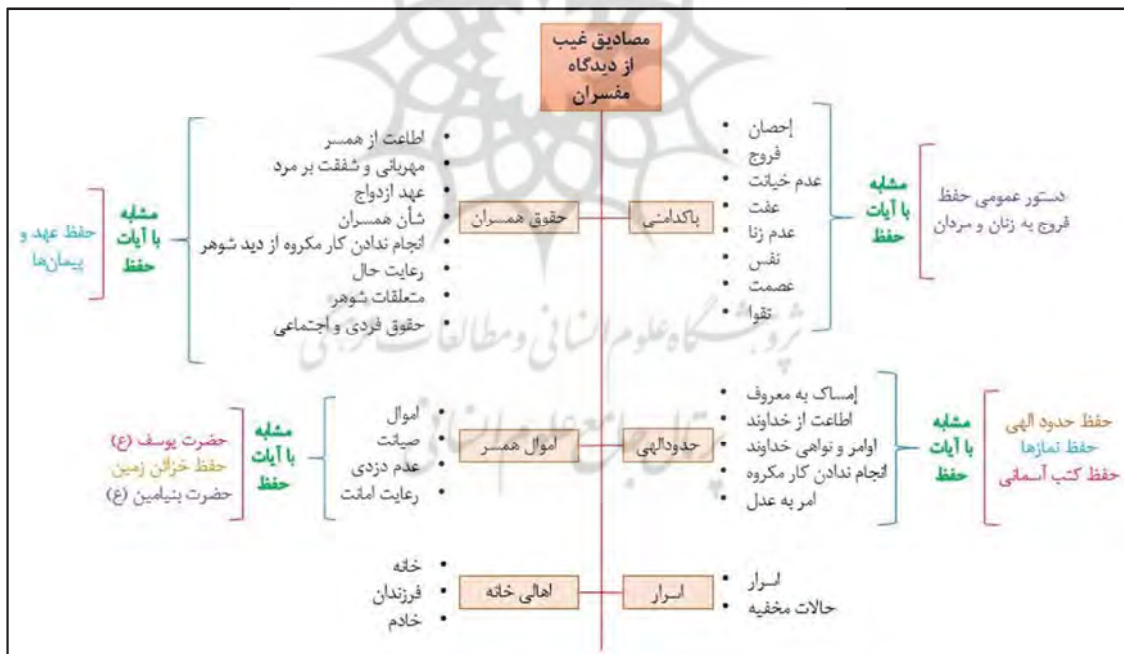
- هدف از پژوهش حاضر کشف نوع غیب در عبارت «حَافِظَاتُ لِلْغَيْبِ» است که زنان عهده‌دار آن شده‌اند. از این رو با روش توصیفی-تحلیلی دیدگاه مفسران در مورد مصادیق غیب احصاء و تبیین شد.
- از منظر مفسران آیه ۳۴ سوره نساء به صفات زنان صالحی می‌پردازد که نفس خود را همواره حفظ می‌کنند. مراد این آیه از جمله «بِمَا حَفِظَ اللَّهُ» آن است که خداوند صفت کمالی حفظ را به خود نسبت داده و سپس در سایه این نگهداری الهی، زنان و مردان موظفند از حقوق یکدیگر محافظت کنند.
- مفسران متقدم و متأخر با رویکردهای متنوع به بیان مصادیق غیب پرداختند که زنان مسئول محافظت از آنان معرفی شده‌اند. در نمودار زیر، مصادیق غیب از ۲۰۰ کتب تفسیری با رویکردهای مختلف ذیل آیه ۳۴ سوره نساء ذکر شده است. این مصادیق به ترتیب بسامد شامل ۶ دسته کلی است که در ذیل هریک، مصادیق متناسب با همان دسته ذکر شده است. این مصادیق شامل حفظ حقوق همسران (۲۰۸ مورد)، حفظ پاکدامنی (۱۷۶ مورد)، حفظ اموال همسر (۱۲۹ مورد)، حفظ حدود الهی (۹۲ مورد)، حفظ اسرار (۶۳ مورد) و محافظت از اهالی خانه (۳۰ مورد) می‌شود.

نمودار ۱: بسامد تفسیر غیب از دیدگاه مفسران

۴. از منظر خوانش زنانه، آیه ۳۴ سوره نساء تضمین مسئولیت‌پذیری اجتماعی مساوی و متقابل در نظام خانواده است. آمنه و دود به‌عنوان چهره شاخص این گروه، پاکدامنی زنان را در کنار دیگر مسئولیت‌های زنان می‌پذیرد؛ اما به نقش مردان و وظایفشان در قبال زنان نیز اهمیت می‌دهد و مقصود آیه مزبور را فرهنگ تساوی میان زن و مرد در ساختار خانواده می‌داند.

۵. کشف شد که زنان حافظ مصادیق غیب هستند؛ اما این مسئله تنها متوجه زنان نبوده و مردان نیز مسئولیت‌های دیگری برعهده دارند. زنان بر پایه رعایت حدود الهی نظیر: حفظ پاکدامنی، اموال، اسرار، فرزندان و عدم خیانت، حقوق همسران خود را رعایت می‌کنند. بنابراین رعایت حقوق همسران از تعهدی انسانی به عهدی الهی می‌رسد. زنان به‌عنوان مرکز کانون خانواده، علاوه بر زمینه‌سازی در آرامش ذهنی - عاطفی همسر خود، باعث اعتماد متقابل و وفاداری در روابط زناشویی می‌شوند. این بینش وفاداری در بعد فردی نیز مسئولیتی الهی است و حاصل آن ایجاد آرامش، کاهش خیانت و زمینه‌های سوءظن در روابط است. در بعد اجتماعی نیز رعایت حدود الهی و پاکدامنی، کلیدی در کاهش آسیب‌های خانوادگی از جمله خیانت است.

نمودار ۲: مصادیق غیب همراه با کاربرد مشابه در آیات حفظ

۶. مصادیق غیب مانند: حفظ پاکدامنی، حفظ امانت، رعایت حدود الهی و عهدها در میان آیات با ریشه حفظ، مصادیق مشابه دارند. خداوند در قرآن کریم به مردان و زنان حفظ فروج و پاکدامنی را توصیه کرده است. همچنین خیانت نکردن در امانت را با آوردن نمونه‌هایی در سوره

یوسف توضیح داده است که ابتدا در بعد فردی و سپس در بعد اجتماعی مطرح شده است. همچنین به مؤمنان توصیه می‌کند که در حفظ عهدها و پیمان‌ها کوشا باشند و همگی این موارد در دستة رعایت حدود الهی جای می‌گیرند. بنابراین تبیین شد که زنان صالح باید در سایه حدود الهی، حافظ حقوق و غیب همسران صالح خود در بین خانواده باشند و در بعد اجتماعی سبب تعالی آنها شوند. در نمودار ذیل، ارتباط مصادیق غیب با آیات حفظ مشاهده می‌شود.

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌ها

- قرآن کریم.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم. ریاض: مکتبة نزار مصطفى الباز.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق). من لایحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الأعلام الإسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. بیروت: دار الفکر و الدار الصادر.
- ابوزهره، محمد (۱۳۹۵ ش). زهرة التفاسیر. بیروت: دار الفکر.
- اشکوری، محمد بن علی (۱۳۷۳ ش). تفسیر شریف لاهیجی. تهران: دفتر نشر داد.
- آل غازی، عبدالقادر (۱۳۸۲ ق). بیان المعانی. دمشق: مطبعة الترقی.
- امامی، عبدالنبی (۱۳۸۹ ش). فرهنگ قرآن، اخلاق حمیده. قم: مطبوعات دینی.
- امین اصفهانی، نصرت بیگم (۱۳۸۹ ش). مخزن العرفان در تفسیر قرآن. اصفهان: گل بهار.
- انصاریان، حسین (۱۳۸۴ ش). جلوه‌های رحمت الهی. قم: دار العرفان.
- آیت‌اللهی، زهرا و امیرحسین بانکی پور فرد (۱۳۹۷ ش). دانش خانواده و جمعیت. قم: دفتر نشر معارف.
- بلاغی، محمدجواد (۱۳۸۸ ش). آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن. قم: وجدانی.
- بلخی، مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن (۱۴۳۰ ق). درج الدرر فی تفسیر القرآن العظیم. عمان: دار الفکر.
- دامغانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶ ق). الوجوه و النظائر لألفاظ کتاب الله العزیز. قاهره: احياء التراث الإسلامی.
- دروزه، محمد عزه (۱۴۲۱ ق). التفسیر الحدیث: ترتیب السور حسب النزول. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر / مفاتیح الغیب. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت و دمشق: دار القلم و الدار الشامیة.

- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. بیروت: دارالکتاب العربی.
- سبحانی، جعفر (۱۳۹۷ ش). الهیات و معارف اسلامی در صد و بیست درس. قم: توحید.
- سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر (۱۴۰۸ ق). بیان السعادة فی مقامات العبادة. بیروت: مؤسسه الأعلمی.
- شاه عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳ ش). تفسیر اثنی عشری. تهران: میقات.
- شرفی، محمدرضا (۱۳۸۸ ش). خانواده متعادل (آناطومی خانواده). تهران: انجمن اولیا و مربیان.
- شوکانی، محمد (۱۴۱۴ ق). فتح القدر. دمشق: دار ابن کثیر.
- شیبانی، محمد بن حسن (۱۴۱۳ ق). نهج البیان عن کشف معانی القرآن. قم: الهادی.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ ق). تفسیر جوامع الجامع. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تأویل آی القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵ ش). مجمع البحرین و مطلع النیرین. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۱ ق). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عاملی، ابراهیم (۱۳۶۰ ش). تفسیر عاملی. تهران: کتاب فروشی صدوق.
- عبدالباقی، محمدفؤاد (۱۴۰۷ ق). المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم. بیروت: دار الفکر.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق). کتاب العین. قم: هجرت.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۶ ق). قاموس المحيط. بیروت: مؤسسه الرسالة.
- قرشی بنابی، سید علی اکبر (۱۳۷۵ ش). تفسیر احسن الحدیث. تهران: بنیاد بعثت.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ ق). الکافی. قم: دارالحدیث.
- ماتریدی، محمد بن محمد (۱۴۲۶ ق). تأویلات أهل السنة. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- مجموعه نویسندگان (۱۳۷۲ ش). مجموعه مقاله‌ها و سخنرانی‌های اولین کنگره بزرگداشت بانوی مجتهد سیده نصرت امین. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مرکز فرهنگ و معارف قرآن (۱۳۸۲ ش). دایرة المعارف قرآن کریم. قم: بوستان کتاب.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸ ش). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵ ش). مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۶ ش). نظام حقوق زن در اسلام. تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۱ ش). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیة.

- موسوی سبزواری، عبدالاعلی (۱۴۰۹ ق). مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن. نجف: دفتر آیت الله العظمی السبزواری.
- موسوی راد لاهیجی، سید حسین (۱۳۷۷ ش). پدر، مادر، مرا خوب تربیت کن (ویژه پسران). قم: انتشارات امام شناسی و آثار الحجة علیه السلام.
- میبدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ ش). کشف الأسرار و عدۀ الأبرار. تهران: امیر کبیر.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر و دیگران (۱۳۸۶ ش). تفسیر راهنما: روشی نو در ارائه مفاهیم موضوعات قرآن. قم: بوستان کتاب.
- ودود، آمنه (۱۳۹۳ ش). قرآن و زن. ترجمه اعظم پویا و معصومه آگاهی. تهران: حکمت.

ب) مقاله‌ها

- حسین نژاد، یوسف و سیده معصومه اسماعیل پور (۱۳۹۵ ش). زن در اندیشه اسلامی. پژوهش نامه اسلامی زنان و خانواده. ۵ (۱). ۱۸۶-۱۷۱. 1.9.3.1396.5.1.25386190.1001.20. Dol:
- معموری، علی و زهرا خوش‌سخن مظفر (۱۳۹۱ ش). بررسی سیر تطور فهم آیه ۳۴ سوره نساء. تحقیقات علوم قرآن و حدیث. ۹ (۲). ۱۶۵-۱۳۷. 10.22051/TQH.2012.3332. Dol:
- منطقی، مرتضی (۱۳۹۵ ش). بررسی تأثیر حجاب در حفظ بهداشت روانی جامعه. پژوهش نامه سبک زندگی. ۱ (۲). ۱۱۵-۸۷. 1.5.1.1395.2.1.24763101.1001.20. Dol:
- موسوی، متین‌السادات و مهرداد عباسی (۱۳۹۴ ش). قرائتی نو از قرآن با ره‌یافتی زن‌محور بررسی دیدگاه‌های آمنه ودود در کتاب قرآن و زن. پژوهش نامه زنان. ۶ (۳). ۱۴۶-۱۲۳.
- موسوی، متین‌السادات و مهرداد عباسی و مهدی مهریزی (۱۴۰۱ ش). مقایسه خوانش زنانه با تفسیر مردانه پیرامون مسئله قوامیت در آیه ۳۴ سوره نساء. مطالعات زن و خانواده. ۱۰ (۲). ۵۶-۷۶. 10.22051/JWFS.2022.37205.2739. Dol:
- هاشمی، ریحانه سادات (۱۴۰۲ ش). حقوق شوهر برعهده زن در آیه ۳۴ سوره نساء براساس مقایسه تفاسیر شیعه و اهل سنت با تفسیر المیزان. مطالعات فرهنگی قرآن. ۱ (۱). ۲۱۰-۱۸۷.